

Sociologie, která se jako samostatná a zvláštní disciplína, usilující o pravdivé, nespekulativní a prakticky aplikovatelné poznání společenské skutečnosti, konstituovala ve dvou ideologicky diametrálně odlišných podobách, marxovské a comtovské, zhruba v polovině devatenáctého století, nevznikla jako žádný myšlenkový výtvar v ideovém vakuu. Měla celou řadu předchůdců, v jejichž dílech se objevovaly prvky a náznaky sociologické metodologie i teorie, byly však smíseny se spekulativními postupy sociální filozofie a filozofie dějin a ve většině případů byly těmito postupy překryty. Vznik už v pravém slova smyslu sociologického přístupu ke společnosti by však bez těchto předchůdců nebyl myslitelný, protože díky mimo jiné právě dialektické negaci jejich poznatků o společenské skutečnosti byly základy sociologie vytvořeny.

Jedním z ideových proudů předcházejících vzniku sociologie byly společenské teorie francouzských osvícenců osmnáctého století. Jakkoli šlo o proud vnitřně sociálně i ideově velmi pestrý a značně diferencovaný, všechny jeho významné představitele spojuje přinejmenším jeden společný rys, jímž je kritický postoj k existujícímu společenskému uspořádání i k jeho hlavním oporám. Spolu s polským historikem sociologie J. Szackým [viz Szacki 1981 : 91–92] můžeme konstatovat, že kriticismus francouzských osvícenců byl zaměřen především proti těmto stránkám tehdejších společenských poměrů :

1. Proti tradičním náboženským systémům s jejich důvěrou v poznávací hodnotu takzvaných svatých knih, s jejich bezreflexivní vírou, jež měla řadu negativních důsledků pro rozvoj teorie i praxe, i s jejich institucemi retardačně působícími na celý společenský život.

2. Proti všem autoritám zbavujícím člověka práva na samostatné ověřování pravdivosti vyznávaných názorů. Ve společenském životě to především znamenalo zpochybnění autority tradice. Pod vlivem této osvícenské kritiky přestaly být postupně akceptovány určité názory i instituce uznávané doposud jen proto, že existovaly „odedávna“ a že nebyly nikdy dříve vyvráceny. Právo na existenci začalo být přiznáváno jen tomu, co je v souladu s rozumem a co je užitečné.

3. Proti filozofické spekulaci a metafyzice. Za špatnou byla považována nejen teologie, ale také každá filozofie, jež není schopna dokázat, že její tvrzení jsou v souladu s fakty.

4. Proti tehdejším světským politickým a společenským institucím, zejména proti despotismu a tyranii.

Všemi těmito obecnými rysy osvícenské kritiky se vyznačuje rovněž dílo Charlese-Louise Montesquieua (autora tak proslulých a vlivných prací, jako jsou mimo jiné *Perské listy*, *Úvahy o příčinách velikosti a úpadku Římanů* a zejména *O duchu zákonů*), který se narodil 18. ledna 1689, tedy přesně jedno století před počátkem Velké francouzské buržoazní revoluce, již pomáhal svou tvorbou ideově připravovat.

Zájem historika sociologie poutá Montesquieuovo dílo hlavně proto, že ve srovnání se spisy ostatních osvícenců obsahuje zřejmě nejvíce prvků, náznaků a zárodků sociologické metodologie a teorie, že se nejvíce blíží později vzniklému již typicky sociologickému přístupu ke

společenské skutečnosti. Není jistě náhoda, že E. Durkheim považoval Montesquieua za předchůdce sociologie [Durkheim 1953], že R. Aron ho řadí dokonce mezi zakladatele sociologie [viz Aron 1967 : 27], že podle J. Szczepańskiego byl díky Montesquieuovu dílu, zejména pak díky jeho pojetí zákonitosti společenského života „na cestě k vytvoření společenské vědy učiněn rozhodující krok“ [Szczepański 1967 : 15], že slovenský autor A. Vantuch vidí v Montesquieuovi „průkopníka materialistického pojetí zákonů společnosti, který připravil půdu pro rozlišení základny a nadstavby“ [Vantuch 1977 : 240] a že A. Kłoskowská se dokonce domnívá, že „některé Montesquieuovy (. . .) teze anticipující marxovské pojetí závislosti právně politické nadstavby na formách ekonomiky (. . .)“ [Kłoskowská 1975 : 26].

Angažovanost

Charles-Louis Montesquieu byl, řečeno dnešní terminologií, myslitel v pravém slova smyslu angažovaný. Idea takzvané nehodnotící společenské vědy, která se značně rozšířila mezi některými buržoazními sociology na přelomu devatenáctého a dvacátého století a jež je v buržoazní sociologii vlivná dodnes, mu byla, stejně jako ostatním francouzským osvícencům, cizí. Montesquieuovo dílo programově a uvědoměle vznikalo jako reakce na aktuální společenské poměry, jako snaha o jejich teoretickou analýzu a jako ideový nástroj jejich praktické změny (1).

Montesquieu patří mezi ty společenské teoretiky minulosti, kteří jsou nám, již se hlásíme k marxistickým ideovým a metodologickým východiskům, blízcí, a to proto, že se snažili řešit otázky své doby, přičemž nevycházeli především ze spekulativních a nadčasových úvah, ale z poznání reality, z fakt získaných způsoby, jež byly v dané době dostupné. Je do určité míry paradoxní, že díla myslitelů, kteří měli sklon k abstraktním a ahistorickým postupům, kteří chtěli jednou provždy vyřešit všechny všelidské problémy a viděli v tom záruku nezávislosti svých teorií na prostoru a čase, rychle zastarala, zatímco díla těch, kteří se snažili odpovídat na zcela konkrétní problémy své doby a společnosti, si dodnes pro nás v mnohém uchovála svou inspirativní hodnotu. Vyplyvá to zřejmě zejména z toho, že snaha odpovídat na konkrétní otázky své doby a navrhovat praktická řešení nutí badatele usilovat o odpovědi reálné a realizovatelné, hlouběji propracovávat vlastní teorii a metodologii a nést rovněž za navrhovaná opatření větší odpovědnost.

V dílech těchto takzvaných angažovaných autorů se objevuje ještě jeden typický rys, bez něhož by ona angažovanost byla nemyslitelná, a to kritický vztah k existujícím poměrům. Angažovat se pokaždé znamená usilovat o změnu. Změna daných poměrů je ovšem vždy jejich kritikou. Nejprve zpravidla kritikou teoretickou, ruku v ruce s tím nebo poté i kritikou praktickou. Teorie plní své nejvlastnější poslání, jestliže osvětluje cestu praxi, jestliže v jistém smyslu praxi předbíhá, a to tak, že jí ukazuje, k čemu by měla směřovat, jaký by měl být její další vývoj. Osvícenci, včetně Montesquieua, tuto úlohu plnili. Jejich teorie byly vskutku ideovým nástrojem změny daných poměrů. Teorie v jejich době opravdu „nezaostávala“ za potřebami praxe. Bylo to však podmíněno právě její kritičností, která jim umožňovala nezustat v zajetí daných poměrů, ale přesahovat je.

Jaké to však byly konkrétní poměry, co na nich Montesquieu kritizoval a z jakých sociálně třídních pozic k nim přistupoval? Aniž bychom podávali podrobnou a vyčerpávající charakteristiku ekonomické, sociální a politické situace francouzské společnosti v první polovině osmnáctého století, do níž Montesquieuův život a tvorba spadají, můžeme konstatovat, že šlo o období, kdy se postupně stále více svou politikou diskreditovala absolutní bourbonská monarchie, a to jak v očích třetího stavu, tak i mezi osvícenou aristokracií. Tento režim nebyl

s to a ani nechtěl jakkoli řešit neutěšenou situaci masových skupin společnosti, tj. zejména rolníků trpících všemi negativními vlastnostmi feudální ekonomiky, jakož i řemeslníků, dělníků a městské chudiny, vystavených dvojímu útlaku, a to jak ze strany mladé buržoazie, tak ze strany feudálně aristokratické moci. Škodlivé důsledky pro francouzskou ekonomiku a v důsledku toho i pro nejširší vrstvy obyvatelstva měla válka o takzvané španělské dědictví (1701–1714) a později o takzvané rakouské dědictví (1741–1748). Ovšem nejtěživěji na všechny třídy francouzské společnosti doléhal stále bezohlednější a arogantnější despotismus bourbonské monarchie, který brzdil politické aspirace třetího stavu a ohrožoval dokonce i pozice privilegovaných feudálních vrstev. Ruku v ruce s neutěšenými ekonomickými poměry a politickým despotismem šel také duchovní útlak reprezentovaný především katolickou církví. Není divu, že tato situace vyvolávala odpor nejen mezi nejhůře situovanými vrstvami obyvatelstva, mezi rostoucí a sílící mladou buržoazií, ale rovněž mezi osvícenými představiteli šlechty.

Je v jistém smyslu paradoxní, ale z hlediska dané situace pochopitelné, že prvním významným kritikem despotismu ve Francii byl aristokrat Montesquieu, tedy autor, který sám patřil k třídě objektivně spjaté s feudálními poměry, jejichž historicky poslední politickou oporou se právě onen despotismus stal.

Montesquieuovou třídní příslušností byla determinována i míra kritiky společenských poměrů. Montesquieu nebyl revolucionář. Nešlo mu o to, aby byly existující poměry zásadně změněny. Na druhé straně však principiálně nesouhlasil s politickou formou, kterou tyto poměry měly. Byl kritikem politického despotismu Bourbonů z pozic osvícené aristokracie. Konkrétně se domníval, že politické uspořádání Francie lze napravit, pokud despocie bude nahrazena vládou aristokratické elity, pokud panovník bude ve své moci aristokracií omezován a kontrolován a pokud se šlechtické zásady cti, o nichž byl přesvědčen, že v minulosti bránily degeneraci moci, opět stanou hlavními normami, jimiž se bude řídit politický život.

Protože Montesquieu stavěl proti despotismu aristokraticky chápanou svobodu, dodržování zákonů, boj s uniformitou, ale také v souladu se šlechtickou ideologií právní nerovnost, což jsou všechno v podstatě liberální požadavky, charakterizují někteří autoři, například J. Baszkiewicz a F. Ryszka [viz Baszkiewicz–Ryszka 1973 : 242–243], celek jeho sociálně politických názorů jako aristokratický liberalismus. Chtějí jej tím odlišit od buržoazního liberalismu, a to především proto, že Montesquieu „neredukuje svou politickou koncepci na ideu státu vlastníků. Majetkový cenzus má podstatný význam při volbách do dolní sněmovny, jejíž členové musejí být osvícenější než lid. Avšak role šlechtických výsad nedovoluje uznat, že montesquieuovská monarchie je prostě státem buržoazně statkářských vlastníků. Autor má vůči šlechtě řadu výhrad (. . .), ale nakonec soudí, že „ „bez monarchy není šlechta a bez šlechty není monarcha; existuje pouze despota“ “ [Baszkiewicz–Ryszka 1973 : 243].

Prvotní inspirací a východiskem Montesquieuových teoretických úvah o společnosti byly tedy především sociálně politické poměry ve Francii. Montesquieu však nechtěl zůstat pouze u běžné kritiky jejich jevových stránek, ale chtěl proniknout hlouběji. Kladl si otázku, jak se tyto poměry vytvořily a jaké jsou jejich příčiny. To ho přivedlo ke studiu především historických materiálů. Montesquieu postupně dospíval ke správnému názoru, že dějiny lidstva nejsou dílem nějaké nadpřirozené bytosti ani mozaikou jedinečných vzájemně nesouvisejících událostí, nýbrž že se řídí určitými zákony. Tento poznatek byl z hlediska Montesquieuova příspěvku ke konstituování teoretických předpokladů pozdějšího vzniku sociologie klíčový. Nehledě na diametrální ideovou a metodologickou odlišnost comtovské a marxovské sociologie, oba tyto typy sociologického myšlení se k tomuto poznatku přihlášily, učinily z něj svůj konstitutivní prvek a na základě nových a bohatších zkušeností jej dále

rozpracovaly, jakkoli pochopitelně zásadně rozdílným způsobem. Máme-li odpovědět na otázku, proč to byl právě Montesquieu, kdo jako první z teoretiků společnosti vytvořil relativně ucelenou koncepci společenského života jako života ovládaného určitými objektivními zákony, musíme se především zamyslet nad tím, jaká byla metodologická východiska tohoto autora, která mu mimo jiné umožnila, aby k tomuto významnému závěru dospěl.

Metodologická východiska

Svůj postup zkoumání společnosti charakterizoval Montesquieu lapidárně a výstižně v Předmluvě ke svému hlavnímu dílu *O duchu zákonů*: „Své hlavní zásady jsem nevytvořil podle svých předsudků, ale podle přirozené povahy věcí“ [Montesquieu 1947 : 12]. Na rozdíl od většiny svých předchůdců i současníků nesnažil se Montesquieu vyvozovat závěry o společnosti z apriorních a spekulativně vytvořených obecných tezí, ale usiloval o shromáždění maximálního množství tehdy dostupných faktických údajů o společenské realitě, aby na základě jejich srovnání a zobecnění dospěl k určitým pravidelnostem a zákonitostem. Píše, že „nejprve (. . .) prozkoumal lidi a došel (. . .) k závěru, že přes všechnu neobyčejnou rozmanitost zákonů a mravů nedávají se vésti jen svou fantazií“ [Montesquieu 1947 : 11].

Společenský svět se nejprve Montesquieuovi jevil, ostatně stejně jako každému, kdo k tomuto světu přistupuje bez předem stanovených apriorních schémat, jako nekonečné bohatství různých mravů, zvyků, idejí, zákonů, institucí apod. Podstatné je, že se snažil vyvodit určité pravidelnosti a zákonitosti z tohoto světa samého. To však předpokládalo shromáždit množství faktů, jejich srovnání a analýzu.

Jaké byly hlavní způsoby, jimiž získával údaje o společnosti, jaké byly nejdůležitější zdroje jeho poznatků?

Podobně jako u všech Montesquieuových předchůdců i současníků usilujících o shromáždění faktů o společenské realitě to bylo na prvním místě studium prací historiků. Sovětský autor Baskin uvádí, že Montesquieu výborně znal dějiny starověkého Řecka a Říma, Sýrie, Egypta a částečně i Číny. Hluboce se zabýval rovněž dějinami Ruska, Anglie, Španělska a Portugalska. Byl pochopitelně také znalcem dějin své vlasti. Z konkrétních autorů uvádí sovětský badatel Montesquieuovu znalost děl Homérových, v nichž neviděl pouze práce umělecké, ale i cenný materiál týkající se dějin zrodu otrokářství, dále děl Polybiiových, Plutarchových, Ciceronových apod. „Rozsáhlými historiografickými znalostmi Montesquieu značně převyšoval mnohé své současníky. Montesquieu se snaží právě z historických faktů vyvozovat teoretické závěry a zobecnění. A i když jeho zobecnění často trpí základními nedostatky, sama snaha analyzovat problémy sociálního života v jejich podstatě, prostudovat minulost i současnost v jejich skutečné podobě, a ne z hlediska nějakého abstraktního programu, otvírala novou stránku v dějinách pokrokového sociologického myšlení minulosti“ [Baskin 1975 : 53–54].

Toto Montesquieuovo zaměření na historickou literaturu při shromažďování faktů o společnosti bylo pokrokové a cenné přinejmenším ze dvou důvodů. Jednak proto, že v jeho době byla díla historiků vskutku hlavním zdrojem poznatků o společenském životě, a za druhé proto, že Montesquieu se zaměřoval hlavně na práce nepoplatné náboženské ideologii a stranou ponechával bibli i další teologické spisy, které jako spolehlivá historická svědectví neuznával.

Druhým zdrojem Montesquieuových poznatků o společnosti bylo jeho studium práva a právních spisů, jakož i jeho, byť poměrně krátká, právnícká praxe u královského soudního dvora v Bordeaux, kde zdědil po svém strýci významnou funkci předsedy této instituce. Plnění uvedené funkce mělo pro jeho pozdější teoretickou tvorbu kromě jiného i ten význam, že ho

„sblížilo s problémy takzvané parlamentní opozice, jejíž tradice sahaly až do dob Frondy“ [Baszkiewicz-Ryszka 1973 : 238], tj. hnutí vedeného ve Francii v letech 1648–53 šlechtou a namířeného proti absolutismu.

Z právnických spisů, s nimiž se Montesquieu seznámil už v letech 1705–1708 jako student právnické fakulty univerzity v Bordeaux, byl pro něj důležitý zejména spis francouzského autora J. Domata *Občanské zákony ve svém přirozeném pořadí*, a to proto, že některé jeho myšlenky ho pravděpodobně inspirovaly ke dvěma ze základních tezí díla *O duchu zákonů*. Jde o to, že Domat rozlišoval jednak zákony jako závazná rozhodnutí legitimního zákonodárce, a za druhé zákony, které jsou neměnné, neboť jejich změnou by se zhroutily samy základy společenského pořádku. Přitom úloha zákonodárce se omezuje pouze na vydávání zákonů prvního druhu, neboť takzvané neměnné zákony vyplývají přímo ze zákonů božích. Jejich duchem je univerzální spravedlnost nezávislá na vůli zákonodárce, takže jeho úmysl je rozhodující pouze v případě zákonů prvního druhu. Pro Montesquieuu byla tato myšlenka cenná ze dvou důvodů. Inspirovala ho k rozlišení (byť u něho toto rozlišení nikdy nebylo zcela důsledně a jasně provedeno) objektivních společenských zákonitostí a právních zákonů, a dále v sobě obsahovala zárodek možnosti, jak teoreticky zdůvodnit nutnost omezení zvláste zákonodárce.

Kromě toho Domat používal výraz, kterým byl Montesquieu také ovlivněn a který později sehrál klíčovou roli v jeho hlavním díle. Jde o výraz *duch zákona*. Podle Domata totiž text zákona někdy může být nejasný, nebo se na daný případ nedá aplikovat. Pak je třeba hledat *duch zákona* a rozhodnout podle něho(2).

Konečně třetím významným zdrojem Montesquieuových poznatků o společenské realitě byla jeho vlastní pozorování, která prováděl během své cesty po evropských zemích. V letech 1728–29 navštívil postupně Rakousko, Uhersko, Itálii, Německo a Holandsko a v letech 1729–31 pobýval v Anglii. Ve všech těchto zemích prováděl systematická pozorování, to znamená, že si jednak ověřoval různé hypotézy týkající se společenského života, k nimž dospěl na základě studia historie a práva, porovnával tyto hypotézy s realitou, a v případě, že fakty byly s teorií v rozporu, neváhal teorii korigovat. Je to v podstatě už značně moderní způsob vědecké práce, který další vývoj sociologické metodologie zásadně nezměnil, ale pouze zdokonalil.

A tak například při zastávce na cestě z Francie do Rakouska v říšském sněmu v Regensburgu se Montesquieu zajímal o to, do jaké míry může říšský sněm klást odpor císařovým rozhodnutím, což souviselo s Montesquieuovými úvahami o tom, jak by bylo možné zastavit stálé prohlubování nekontrolované, a tudíž stále svévolnější moci panovníka [viz Vantuch 1977 : 122].

Během pobytu v Uhersku se zajímal o odpor uherské šlechty proti despotismu, neboť byl přesvědčen, že soudobé uherské poměry odpovídají poměrům, jaké kdysi existovaly ve všech evropských státech. Svůj názor však rychle korigoval, neboť skutečnost, s níž se v Uhrách setkal, neodpovídala ideálnímu obrazu, který si vytvořil o staré, despotismem ještě nepokažené šlechtě [viz Vantuch 1977 : 127–132]. Nejdůležitějším výsledkem cesty do Uher bylo, že se vzdal myšlenky, že by řešení problémů, které ho zaměstnávaly, bylo možné hledat v minulosti [viz Vantuch 1977 : 141].

Itálií byl zklamán, neboť zde „nezůstalo nic z antických idealizovaných republik, přístavů občanské statečnosti, které by pomohly oživit politické myšlení přítomnosti, zůstávala mu už pouze jedna naděje: Anglie se svou liberální ústavou, plod výlučně moderní doby“ [Vantuch 1977 : 145]. „Do Anglie přijel Montesquieu především ověřovat a zpřesnit si představy o takové státní ústavě, jež by zaručila občanům co nejvíce svobody“ [Vantuch 1977 : 149]. Ani v Anglii však nenašel takové uspořádání společnosti, jež by bylo v souladu s jeho ideálem.

Montesquieuova cesta po evropských zemích měla z hlediska jeho další teoretické práce dva nejdůležitější výsledky. Montesquieu si za prvé ověřil to, co znal již ze studia historiků, že existuje téměř nekonečné bohatství forem společenského života, že tyto formy jsou však v jednotlivých zemích v určitém relativním souladu a že tento soulad musí mít nějakou hlubší příčinu. To ho přivedlo k úvahám o typech společností, o zákonitostech, jež společenský život ovládají, a k hledání jakéhosi základu, který charakter společenských zákonů podmiňuje.

Montesquieu za druhé zjistil, že v žádné z navštívených zemí neexistují reálné záruky svobody a dodržování zákonů, jinak řečeno záruky proti nastolení a existenci despotismu, a přitom právě tuto otázku považoval z hlediska dalšího vývoje společnosti za klíčovou. Nenacházel-li tyto záruky v reálném životě, tím intenzivněji je hledal v teorii, což ho přivedlo k úvahám o dělbě moci.

Pojetí společenských zákonů

K jednomu ze svých nejzávažnějších objevů, spočívajícímu v pojetí společenského života jako zákonitého procesu, dospěl Montesquieu mimo jiné pod vlivem přírodních věd. Myšlenka zákonitosti přírodních procesů si začala razit cestu v sedmáctém století zejména díky Keplerovu objevu zákonů pohybu planet, díky Galileiově formulaci některých zákonů dynamické mechaniky a zvláště Newtonovu objevu gravitačního zákona, který byl nejen vyvrcholením poznání tohoto druhu, ale zároveň do značné míry i inspirací deistické filozofie osmnáctého století.

Tyto objevy měly vliv i na společenské teorie osmnáctého století. Jestliže Kepler, Galilei a Newton dokázali vysvětlit fyzikální svět pomocí relativně jednoduchých zákonů, začala se mezi některými badateli, kteří se zabývali společností, objevovat otázka, zda by něco podobného nebylo možné i při výkladu společenské skutečnosti. Pozitivně na ně působil i jeden ze základních metodologických principů Descartovy filozofie, že je třeba se radikálně distancovat od autorit minulosti, zbavit se předem daných názorů a opírat se o suverenitu lidského rozumu.

Ovlivněna těmito ideovými zdroji a metodologickými pokyny zrodila se Montesquieuova definice zákona: „Zákony jsou v nejširším slova smyslu nutné vztahy, které vyplývají z povahy věcí. V tomto smyslu slova mají všechny bytosti své zákony: bůh má své zákony, hmotný svět má své zákony, tvorové rozumnější než člověk mají své zákony, zvířata mají své zákony, člověk má své zákony“ [Montesquieu 1947 : 15].

Tato definice byla v rámci sociálního myšlení kvalitativně nová a patří k té části Montesquieuova díla, jež byla pro další vývoj názorů na společnost obrovským krokem vpřed a připravovala půdu pro vznik již vskutku vědeckého pojetí společnosti. Vyplývalo to z těchto vlastností dané definice:

1. Zákony jsou chápány jako nutné vztahy, to znamená jako vztahy, které se za určitých okolností vždy objevují, nezávisle na vůli lidí i jakýchkoli jiných bytostí. Implicitně je zde obsažena myšlenka, že procesy objektivního světa jsou nezávislé na jakékoli libovůli, a to jak lidí, tak různých takzvaných nadpřirozených bytostí, s jejichž vlivem teologie osmnáctého století ještě běžně počítala.

2. Zákony vyplývají z povahy věcí, nejsou tedy ani výtvořem božím, zjeveným lidem, ani se nevychází z přesvědčení, že odpovídají lidské přirozenosti a jsou jaksi apriorně lidem vrozeny. Původcem zákonů je povaha věcí, tedy vlastně to, co dnes nazýváme objektivní realitou. Jak je zřejmé, Montesquieu v pojetí zákona opustil teologický výklad a částečně, i když – jak ještě uvidíme – nikoli důsledně se distancoval i od dedukcionismu teorií přirozeného práva svých

předchůdců a současníků. Nejpodstatnější z této části Montesquieovy definice je, že zákony objektivně existují a lidské poznání je více nebo méně adekvátně odráží.

3. Zákony jsou univerzálně platné, což znamená, že z jejich působnosti není vyloučena žádná oblast skutečnosti. V dané době bylo toto tvrzení neobyčejně závažné. Tvrdil-li Montesquieu, že své zákony má i bůh a tvorové rozumnější než člověk, byl to doslova průlom do tehdejších teologických teorií i převládajících názorů běžného myšlení ovlivněných náboženstvím. Bůh přestává být všemocnou, suverénní a na čemkoli vyšším nezávislou bytostí, a stává se bytostí v jistém smyslu podřízenou, stejně jako celý ostatní svět. Vyslovit tuto myšlenku znamenalo v polovině osmnáctého století projevit neobyčejnou osobní i občanskou statečnost. Celá dříve existující představa se úplně převrací: zákony nepodléhají boží vůli, ale naopak, bůh je podřízen zákonům.

4. Existují ovšem různé druhy zákonů podle oblastí, na něž se vztahují. To je významný Montesquieuův příspěvek k vytváření principu diferencovaného a konkrétního přístupu k jednotlivým složkám objektivní reality.

5. Důležitá je rovněž teze, že specifickým zákonům podléhá i člověk. A protože Montesquieu si uvědomoval, že člověk je jednak bytostí vyznačující se přirozenými vlastnostmi, jednak bytostí, která tím, že žije ve společnosti, nabývá sociálních rysů, dospěl k závěru, že určitými zákony se vyznačují obě tyto jeho stránky. Montesquieu je tudíž prvním teoretikem, který se domníval, že i společenský život podléhá zákonům, jejichž původ však není mimo společnost, ale vyplývá z podmínek a okolností, v nichž se společnost nachází.

Zatímco otázku vztahu boha a zákonů řešil Montesquieu, jak jsme viděli, jednoznačně a důsledně, v otázce poměru k teoriím přirozeného práva tak jednoznačný a důsledný nebyl. Připouštěl totiž, že určité přirozené společenské zákony existovaly už před tím, než se vytvořila lidská společnost: „Přede všemi zákony nutno jmenovati zákony přirozené, které se takto nazývají, protože vyplývají jenom z utváření naší bytosti. Abychom je dobře poznali, musíme si všimnouti člověka v době, než se utvářely společnosti lidské. Zákony přirozené budou pak ty, které by vznikly za tohoto jeho stavu“ [Montesquieu 1947 : 18]. Tak například „vztahy vyplývající ze spravedlnosti byly už před pozitivním zákonem“ [Montesquieu 1947 : 17].

Mezi takzvané přirozené zákony Montesquieu řadí: 1. zákon, který tím, že člověku vnuká myšlenku o stvořiteli, jej k němu vede, 2. zákon, podle něhož se v takzvaném předspolečenském stavu každý člověk cítí méněcenný, jinak řečeno necítí se rovný druhému; to brání, aby napadal druhého člověka, z čehož vyplývá přirozený zákon míru, 3. zákon, který nutil člověka, aby si hledal potravu, 4. zákon, který vedl člověka, aby hledal útočiště u jiných lidí, 5. zákon, který se projevoval v touze žít ve společnosti [viz Montesquieu 1947 : 18–19].

Z uvedeného je zřejmé, že pokud jde o samo přesvědčení, že existuje jakési přirozené právo, nezávislé na existenci společnosti, a pokud jde o jeho obsah, nebyl Montesquieu nijak originální a zůstal poplatný spekulativnosti a deduktivnosti jiných představitelů této teorie. I on na některých místech svého díla chápe tedy přirozené právo jako normu, která by měla být měřítkem pro posuzování institucí vytvořených společností.

Podstatné však je, že v Montesquieuově myšlenkovém systému není takovéto pojetí práva ani jediné, ani rozhodující. Při posuzování společenského života i společenských institucí není totiž pro Montesquieua hlavní, zda jsou v souladu s přirozeným právem, ale zda odpovídají daným konkrétním podmínkám. Podle výše uvedené definice zákona nejsou totiž zákony apriorně vytvořenými pravidly, ale vyplývají z povahy věcí samých.

Toto zcela nové pojetí společnosti i zákonů, jimiž je ovládána, mělo, jak na to výstižně poukazuje J. Szacki, řadu důsledků, které fakticky znamenaly „popření většiny dogmat společenského myšlení francouzského osvícenství“ [Szacki 1981 : 103].

Předně vedlo k oslabení sociálního radikalismu, který byl tehdy založen hlavně na konfrontaci společnosti s přirozeným právem a na dokazování toho, že společenské instituce odporují přirozeným zákonům. Tím Montesquieu relativizoval představy o takzvaném ideláním stavu společnosti a při hodnocení společnosti více přihlížel ke konkrétním podmínkám, v jakých se nacházejí. „Zákony musí být tak přizpůsobeny národu, pro který jsou vytvořeny, že jen náhodou se mohou zákony jednoho národa hoditi pro národ druhý“ [Montesquieu 1947 : 21]. Za druhé tím byla otevřena cesta k poznání, že společenské jevy jsou různorodé, značně diferencované, a že tudíž nemůže existovat takové uspořádání společnosti, jež by bylo vyhovující pro všechny doby a místa. Konečně za třetí se tím měnila i perspektiva možných společenských změn. Montesquieuovy úvahy ve svých důsledcích vedly k závěru, že společnost nelze libovolně měnit na základě byt velmi promyšlených a dobře míněných představ, ale že změny lze provádět jen po velmi pečlivém a přesném prozkoumání konkrétních podmínek.

Jakkoli se na první pohled tyto Montesquieuovy názory mohou ve srovnání s názory jiných osvícenců jevit jako méně radikální a v jistém smyslu konzervativní, přispěly k dalšímu vývoji společenské teorie směřující ke vzniku sociologie a k přípravě opravdu reálné změny společnosti významněji. Jde totiž o to, že v žádné době nemůžeme cenu společenského ideálu měřit pouze jeho radikálností, ale především tím, jak odpovídá daným podmínkám a v jakém stupni je tudíž realizovatelný.

Montesquieuův přístup ke společnosti měl po této stránce už velmi blízko k přístupu sociologickému právě proto, že tento autor nespatořoval své hlavní poslání ve vytváření dalšího ideálu společenského uspořádání, jakých znají dějiny společenských teorií desítky, ale ve studiu reálně existujících společností. Přitom, jak jsme již uvedli, neviděl ve společnosti souhrn nahodile koexistujících a vzájemně nespjatých prvků a složek, ale byl přesvědčen, že každá společnost tvoří určitý celek, podmíněný jistým společným základem. Pokud bychom použili moderní terminologie, mohli bychom napsat, že v Montesquieuově pojetí společnosti se objevují prvky či zárodky systémového přístupu.

Celá Montesquieuova teorie společenských zákonů obsahuje jistou nedůslednost. U Montesquieua jsou na jedné straně, jak jsme viděli, velmi originální a správné postřehy týkající se toho, že i ve společenském životě, podobně jako v přírodě, existují nutné, na lidské vůli nezávislé vztahy, které Montesquieu nazývá zákony, na druhé straně však není přesně vysvětlen vztah těchto zákonů k lidské činnosti. „Toto stanovisko se vyznačuje smíšením normativních soudů, obsahujících výroky o povinnosti, a faktických, stálých vztahů mezi jevy. Zjištění případů nesouladu těchto dvou pořádků vede Montesquieua k závěru, který není cizí ani jiným, pozdějším autorům, o tom, že ve sféře společenských jevů existují závazné zákony uznávané ve shodě s daným předpokladem za obecné a bez výjimky platné, které však zároveň podléhají „„narušení““. V tomto bodě je celá metodologická struktura jeho teorie ohrožena. Montesquieu se zastavil na prahu důležitých metodologických závěrů“ [Klосkowská 1975 : 26].

Tento práh nebyl Montesquieu schopen překročit zřejmě proto, že na jedné straně správně odhalil existenci objektivních zákonitostí ve společnosti, která neplyne ani z takzvaného přirozeného práva, ani z vůle boží, ale na druhé straně nemohl pochopit, že tyto zákonitosti jsou vytvářeny a realizují se činností samotných lidí. Idea objektivní společenské zákonitosti mu byla velice blízká, na druhé straně však se zřejmě obával, že by mohla vést k fatalismu, který sám odsuzoval, neboť byl typický pro teologické názory na společnost.

Důsledkem tohoto Montesquieuova postoje je teze, že „je naprosto nutné, aby svět rozumných tvorů byl zrovna tak rozumně řízen jako svět hmotný (tj. svět neživých objektů – pozn. J. S.). Vždyť ačkoli svět rozumných tvorů má také zákony, které jsou svou povahou

neměnné, neřídí se jimi tak přesně, jako se řídí hmotný svět svými zákony. Důvod tohoto zjevu je ten, že jednotliví rozumní tvorové jsou omezeni svou přirozeností a podléhají tudíž omylům; z druhé strany pak je v jejich přirozenosti, že jednají podle svého vlastního rozumu. Neřídí se tedy ustavičně svými původními zákony; a dokonce se neřídí ani těmi, které si sami dali“ [Montesquieu 1947 : 17].

Je vidět, že zde Montesquieu vytyčil jednu z nejzávažnějších, ale zároveň i nejsložitějších filozofických a sociologických otázek, tj. otázku vztahu objektivních společenských zákonitostí a subjektivní činnosti lidských jedinců a skupin. Z uvedeného citátu je zřejmé, že ji nebyl schopen uspokojivě vyřešit, a to především proto, že v individuích a lidských skupinách ještě neviděl, jak to bylo později poprvé přesně formulováno klasiky marxismu díky dialektické metodě, jejich dvojedinou funkci autorů, ale zároveň i herců společenského dramatu. Montesquieu ještě v podstatě metafyzicky od sebe odděloval aktivitu subjektu a působení objektivních zákonů. Tato aktivita se mu jevila jako narušení těchto zákonů, nikoli jako součást jejich působení.

Determinující faktory společenského života

Jak jsme již napsali, jedním z hlavních cílů Montesquieuovy teorie bylo dokázat, že za téměř nekonečnou rozmanitostí a bohatstvím historických a společenských faktů existuje nějaký hlubší řád. V tom spočívá i jedna z jeho hlavních zásluh jako předchůdce sociologie a například R. Aron uvádí, že „tento Montesquieuův krok je krokem v pravém slova smyslu sociologickým“ [Aron 1967 : 28].

Tento Montesquieuův „sociologický krok“ měl dvě podoby. Montesquieu předně akceptoval, že za zdánlivým chaosem jevů a událostí společenského života se skrývají hlubší příčiny, že tyto jevy a události nejsou výsledkem libovůle, a za druhé dospěl k závěru, že rozmanitost mravů, zvyků a idejí lze uspořádat do malého počtu typů [viz Aron 1967 : 28–29].

Montesquieu správně pochopil, že to, co se společenskému badateli nabízí jako první, o čem se bez větší námahy může přesvědčit a co může nejsnadněji poznat, jsou právní zákony a „vláda“ dané společnosti. Právní zákony a „vlády“ různých společností se však mezi sebou v minulosti i v současnosti lišily a liší. Montesquieu si kladl otázku, čím je to způsobeno. Ve snaze na tuto otázku odpovědět dospěl ke klíčovému pojmu své teorie, jímž je duch zákonů. Pod tímto pojmem chápal Montesquieu celý souhrn vztahů mezi právními normami a podmínkami či okolnostmi, za nichž se tyto normy konstituují a v nichž působí. Jak je zřejmé, Montesquieu zde vytyčil závažnou sociologickou otázku, která byla uspokojivě vyřešena teprve v marxismu, tj. otázku podmíněnosti právních norem a politických institucí hlubšími faktory. Rozdíly mezi právními a politickými institucemi různých společností nejsou podle Montesquieuova věcí náhody, ani nejsou závislé pouze na vůli či dokonce libovůli lidí, ale mají určitý základ, s nímž jsou v souladu.

Aniž by Montesquieu složky tohoto základu jednoznačně hierarchizoval, řadí mezi ně tyto faktory: 1. fyzickou povahu kraje, 2. studené, horké nebo mírné podnebí, 3. povahu půdy, její polohu a rozlehlost, 4. způsob života národů (rolnický, lovecký nebo pastevecký), 5. stupeň svobody, kterou chce dát ústava, 6. náboženství obyvatel, 7. povahu obyvatel, 8. bohatství obyvatel, 9. počet obyvatel, 10. styky obyvatel, 11. jejich mravy a způsoby, 12. vztah zákonů mezi sebou, jejich vztah k svému vzniku, k cíli, který si zákonodárce stanovil, k řádu věcí, nad nimiž budou vládnout [viz Montesquieu 1947 : 21].

Montesquieuovým cílem bylo všechny tyto vztahy prozkoumat a dospět k určitému zobecnění, tj. k tomu, co nazývá „duchem zákonů“.

Pokud bychom chtěli uvedené faktory poněkud přehledněji systematizovat, mohli bychom

je rozdělit do těchto šesti skupin: 1. faktory geografické, 2. faktory demografické, 3. faktory ekonomické, 4. faktory sociální, 5. faktory právně politické, 6. faktory duchovní.

Z uvedené klasifikace je zřejmé, že Montesquieu v obecných rysech správně postihl hlavní podmínky a strukturní složky společenského života. Slabinou ovšem je, že je necharakterizoval vyčerpávajícím způsobem a že měl tendenci je nepřesně hierarchizovat. Základní nedostatek, vysvětlitelný však dobou, kdy Montesquieu své názory formuloval, spočívá v tom, že mezi ekonomické faktory řadil pouze způsob vlastnictví, a to zejména půdy, dále obchod, směnu, komunikaci mezi společenstvími a peníze; z jeho zorného pole unikal podstatný aspekt ekonomického života, tj. výrobní prostředky a výrobní vztahy.

V pracích některých autorů [viz například Heyden 1960 : 25–27] se můžeme v této souvislosti setkat s názorem, že Montesquieu byl geografický determinista a že společenský život vykládal zcela mechanisticky vlastnostmi podnebí a půdy. Je sice pravda, že Montesquieu například napsal, že „stav podnebí je nejdůležitější ze všech vlivů“ [Montesquieu 1947 : 327], že u něho nacházíme mnohé tradiční a značně naivní teze geografického determinismu a že se dokonce pokusil tyto teze empiricky a experimentálně dokázat. Nikde však netvrdil, že vliv podnebí a půdy je vliv jediný, a hlavně nikde neprohlásil, že působí na lidskou společnost zcela mechanicky a fatálně. Z některých jeho výroků naopak vyplývá, že tento vliv je jedním z mnoha, že je proměnlivý a především, že je možné lidskou činností, zejména činností zákonodárnou, určité důsledky podnebí eliminovat. Jednoznačně o tom svědčí například tyto Montesquieuovy teze: „Špatní zákonodárci zdůrazňují špatné vlivy podnebí, kdežto dobří je hledí odstranit“ [Montesquieu 1947 : 249]. „Čím více nutí příroda člověka ke klidu, tím více ho musí zákony od něho vzdalovati“ [tamtéž : 250]. „Obdělávání půdy je nejdůležitější prací lidí. Čím více vzdaluje podnebí člověka od této práce, tím více ho mají k tomu nabádat zákony a náboženství“ [tamtéž]. „Víra v neúprosný osud, který o všem rozhoduje, dělá z vládních úředníků nečinné diváky: myslí si, že už vše zařídil a že oni nemohou proti tomu nic dělat“ [tamtéž : 254]. „Když člověk pod vlivem určitého podnebí stále porušuje přirozený zákon, jímž se řídí obě pohlaví a všichni rozumní tvorové, musí zákonodárce vyhlásit takové zákony, které by odstranily zhoubný vliv podnebí“ [tamtéž : 284].

Proti tezi, že Montesquieu byl jednoznačným a mechanickým geografickým deterministou, hovoří výrazně také jeho myšlenka o proměnlivosti různých společenských faktorů: „Člověk je ovlivňován několika věcmi: podnebím, náboženstvím, způsobem vlády, minulostí, mravy a zvyky. To všechno tvoří duch národa.

Jestliže nabude v národě jedna z těchto složek o něco většího vlivu, o tolik musí ostatní složky ustoupit do pozadí. Na divochy působí téměř výlučně příroda a podnebí; Číňany ovládají zvyky; Japonsko tyranizují zákony; ve staré Spartě rozhodovaly mravy, kdežto v Římě způsob vlády a staré mravy“ [tamtéž : 319–320].

Souhlasíme proto s J. Szackým, který v této souvislosti napsal: „Objektivnost Montesquieuových názorů nespočívala vůbec v tom, že upozornil na jakýsi jeden rozhodující faktor, ale v tom, že odhalil vazby mezi různými faktory, v tom, že zjistil, že společnost je systém. Připisoval-li v rámci tohoto systému něčemu rozhodující význam, pak jedině „celkovému duchu“ „jemuž musí být přizpůsobeno zákonodárství“ [Szacki 1981 : 102–103].

Jakkoli je v Montesquieuových úvahách o faktorech společenského života mnoho naivního, poplatného době a i nesprávného, nelze jim upřít přinejmenším dvě základní pozitivní vlastnosti významné z hlediska dalšího vývoje společenských teorií k vědecké sociologii. Jde předně o myšlenku, že konkrétní lidské společnosti tvoří vždy určitou relativní jednotu, jejíž složky si vzájemně do značné míry odpovídají, přičemž tato jednotu není podmíněna nějakými iracionálními příčinami, ale přirozenými faktory, které člověk může svým rozumem poznat, jež nepůsobí fatálně a jsou lidskou činností ovlivnitelné. Druhou významnou myšlenkou je

Montesquieuův názor, že tyto faktory jsou proměnlivé a v různých společnostech působí s různou intenzitou. Z toho plyne důležitý metodologický závěr, že ke každé společnosti je třeba přistupovat specificky, že společnosti jsou značně diferencované a že tudíž neexistuje jakýsi jednotný model, jímž by se všechny společnosti měly řídit. Tento Montesquieuův názor připravoval půdu pro moderní metodologický požadavek konkrétně historického přístupu ke všem společenským jevům, poprvé hluboce propracovaný a prakticky použitý klasiky marxismu.

Typologie společností

Problematika typů společností je další už v pravém slova smyslu sociologickou otázkou, kterou Montesquieu vytyčil. Při analýze klíčových stránek společenského života se totiž žádný sociolog neobejde nejen bez kategorie zákona, ale ani bez kategorie typů společností. Typologie společností je východiskem pro klasifikaci i pro hodnocení vývojového stupně, jehož různé společnosti dosáhly, tedy pro periodizaci dějin.

Určité typologie tohoto druhu existovaly již před Montesquiueuem. Vedle typologie Démokritovy, Platónovy a Polybiovy to byla zejména nejznámější a nejpropracovanější typologie Aristotelova, na níž Montesquieu navázal. Montesquieuův přínos spočívá v tom, že zatímco Aristotelés ve své typologii zůstává hlavně v rámci klasifikace politických systémů, Montesquieu poprvé v dějinách společenských teorií vytvořil typologii společností, to znamená, že přihlížel nejen k tomu, kolik lidí v dané společnosti vládne a jak je moc realizována, ale také k tomu, jaký je vztah určitého způsobu vlády k širším společenským podmínkám.

Tento rozdíl mezi klasickými typologiemi a typologií Montesquieuovou přesně postihl R. Aron, když napsal, že Montesquieuova klasifikace je ve srovnání s klasickou originální. Tato originalita má hluboký důvod. Rozdíl mezi typy státu je u Montesquieua zároveň rozdílem sociálních organizací a struktur. Sociální základnou Aristotelovy klasifikace bylo řecké město. Monarchie, aristokracie a demokracie byly tři druhy politické organizace řeckých měst. Tyto tři režimy podle Aristotelovy analýzy tvořily politickou nadstavbu jedné formy společnosti. Klasická politická filozofie se málo tázala na vztahy mezi typy politické nadstavby a sociálních základů. Neformulovala ještě otázku, do jaké míry lze zavést klasifikaci politických režimů bez ohledu na organizaci společností. Montesquieuův rozhodující přínos spočíval v tom, že pojal otázku v její obecnosti a že spojil analýzu režimů s analýzou sociálních organizací, a to tak, že každá z vlád se objevuje ve stejné době jako určitá společnost [viz Aron 1967 : 33]. Právě z tohoto důvodu se někteří autoři domnívají, jak jsme již uvedli, že Montesquieu připravil půdu pro rozlišení základny a nadstavby a že některé jeho teze anticipují marxovské pojetí závislosti právně politické nadstavby na formách ekonomiky.

Montesquieu ve své klasifikaci rozlišuje tři druhy vlád, a to republikánskou, monarchistickou a despoticou, přičemž kritériem tohoto rozlišení je jejich povaha a zásady. „Mezi povahou a zásadami každé vlády je tento rozdíl: povaha je to, co ji dělá takovou, jaká je; zásady jsou to, co ji nutí jednat určitým způsobem. První je její zvláštní struktura, druhé jsou lidské vášně, které ji nutí jednat“ [Montesquieu 1947 : 34]. Zjistit povahu vlád není obtížné. Stačí k tomu všimnout si toho, „jakou představu o nich mají lidé nejméně vzdělaní“ [tamtéž : 22].

Povaha vlády je určena tím, kdo (jaký počet lidí) vykonává moc a jakým způsobem to činí. V republice má podle Montesquieua svrchovanou moc celý národ nebo jeho část. V prvním případě jde o republiku demokratickou, ve druhém o republiku aristokratickou. Národ je

v demokracii v určitém ohledu monarchou a v určitém poddaným. Může být monarchou jen při hlasování, které vyjadřuje jeho vůli. Proto základními zákony jsou zde ty, které stanoví hlasovací právo. Protože není prakticky možné, aby všichni lidé vládli, národ jmenuje své ministry, tj. své nejvyšší úředníky. Montesquieu byl přesvědčen, že „lid si podivuhodně šťastně dovede vyvolit ty, kterým chce svěřiti část své moci“ [tamtéž : 24]. Nevýhodou demokratické republiky je, že zde veřejná správa nemůže fungovat správným tempem. Lid je podle Montesquieua „aktivní buď příliš mnoho, nebo zase příliš málo. Někdy se svými tisíci rukama všechno cestou převrátí; jindy se svými tisíci rukama leze pomalu jako rak“ [tamtéž : 25].

Zásadou, tj. hybnou silou demokratické republiky, je občanská ctnost. Tou se myslí láska k zákonům, oddanost pospolitosti a vlastenectví. Je zřejmé, že tyto vlastnosti ústí do určitého druhu rovnosti, a tak republika je režim, v němž lidé žijí pospolitostí a pro ni, v němž se cítí být občany, z čehož plyne, že jsou a cítí se být vzájemně rovni.

V aristokratické republice je svrchovaná moc v rukou určitého počtu osob. Ony stanoví zákony a bdí nad jejich vykonáváním. Zbytek lidu je vůči nim ve stejném vztahu jako poddaní vůči monarchovi v monarchii. Také aristokratická republika má své vážné slabiny. Hlavní z nich popisuje Montesquieu takto: „Jestliže se v republice udělí náhle neobyčejně velká moc některému občanu, vznikne monarchie nebo spíše ještě více než monarchie. V monarchii zákony určily ústavu nebo se jí přizpůsobily; princip monarchické vlády omezuje moc monarchovu; naproti tomu v republice, kde si dal některý občan udělit neobyčejně velkou moc, zneužití této moci je větší, protože zákony, které ji vůbec nepředvíдалy, neučinily nic, aby ji omezily“ [tamtéž : 28]. Zásadou aristokratické republiky je podle Montesquieua umírněnost.

Povahou monarchické vlády je, že v ní vládne jeden člověk, ale podle pevných a stanovených zákonů. Pramenem vši moci veřejné i soukromé je zde vládce. Aby se však jeho moc nestala vrtkavou a neomezenou, existuje zde „moc zprostředkující, podřízená a závislá“, jež je podstatou monarchické vlády. Nejprůročnější zprostředkující podřízenou mocí je podle Montesquieua moc šlechty. „Odstraňte v monarchii výsady pánů, kněžstva, šlechty a měst, a budete mít brzy buď stát lidový nebo despotický“ [tamtéž : 30]. Kromě toho musí v monarchické vládě existovat nějaká místa, kde by byly „uschovány“ zákony. „A touto „úschovnou“ zákonů mohou být jen veřejné instituce, které vyhlášují zákony, když jsou hotové, a které je připomínají, když se na ně zapomíná. Nevědomost tak typická pro šlechtu, její nevšímavost a její pohrdání občanskou vládou vyžadují, aby existoval nějaký sbor, který by neustále zbavoval zákony prachu, pod nímž jsou pohřbeny“ [tamtéž : 32].

Zásadou monarchie je podle Montesquieua čest, „to jest předsudek, týkající se každé osoby a každého stavu. Může být pobídkou k nejkrásnějším činům“ [tamtéž : 40]. Monarchická vláda předpokládá výsady, určité společenské pořadí a dokonce i rodovou šlechtu. Podstatou cti je totiž žádat výsady a rozlišení. Čest je hybnou silou všech složek politického života a svým způsobem je vzájemně spojuje. Někdo dokonce, řídí se pravidly cti, přispívá k dobru celku, ačkoli se domnívá, že šel za svými vlastními zájmy. Principem sociální organizace monarchie je tedy na rozdíl od demokratické republiky diferenciací a nerovnost, ale je to rovněž vláda umírněná, poněvadž se řídí zákony.

Velkou výhodou monarchické vlády ve srovnání s vládou republikánskou je podle Montesquieua to, že státní záležitosti jsou vedeny jedním člověkem, takže se vyřizují rychleji. „Ale protože tato rychlost by se mohla zvrhnout v chvat, zákony ji trochu brzdí. Zákony nemají jen zdůrazňovat podstatné vlastnosti každé ústavy, nýbrž musí také bránit zlořádům, které by mohly z těchto podstatných vlastností vyplynout“ [tamtéž : 72].

Povahou despotie je, že všechno určuje jeden člověk svou vůlí, svými vrtochy, bez zákonů

a bez určitých pravidel. „Z povahy despotické moci vyplývá, že člověk, který ji má, ji vykonává prostřednictvím jednoho člověka. Člověk, kterému všech pět smyslů neustále říká, že on je všechno, kdežto jiní nejsou nic, je samozřejmě líný, nevědomý, rozkošnický. Nezabývá se tedy veřejnými věcmi. Kdyby je však světil několika lidem, vznikly by mezi nimi sváry: každý by se snažil, aby byl prvním otrokem; panovník by byl přece přinucen zabývat se veřejnou správou. Je proto jednodušší, jestliže ji odevzdá „vezírovi“, který bude mít zprvu touž moc jako on sám. Zřízení úřadu „vezírského“ je v takovémto státě základním zákonem“ [tamtéž : 34].

Zásadou despotické vlády je strach. Strach je zde bezpodmínečně nutný, protože lidé, kteří se s ní nechtějí smířit a chtějí podobně jako v monarchii vyznávat čest, by zde byli schopni rozpoutat revoluci. „Proto je zapotřebí, aby strach tam srazil všechnu odvahu a aby tam udusil i sebemenší jiskřičku ctižádosti“ [tamtéž : 42].

V despotickém státě jsou si všichni lidé rovni, je to ale jiná rovnost než v demokracii. Všichni jsou zde otroky pod nohou tyрана. Zatímco republikánská rovnost je rovnost v ctnosti a v účasti na suverénní moci, despotická rovnost je rovnost ve strachu, v bezmocnosti a v neúčasti na suverénní moci.

Vazbu mezi politickým režimem a společností zjišťuje Montesquieu hlavně a explicitně tím, že zkoumá velikost společnosti. Malým územím odpovídají republiky, středním monarchie a velkým despotie.

Jak je tedy zřejmé, Montesquieuova typologie je ve srovnání s typologií Aristotelovou hlubší a pro další vývoj společenské teorie k sociologii pokročilejší. Nebere v potaz pouze formální hledisko počtu vládců a způsobu jejich vlády, ale zkoumá, jak vláda vyplývá za prvé z vnitřní struktury společnosti a za druhé z velikosti území, které společnost obývá. Montesquieuova charakteristika jednotlivých typů společnosti je také úplnější, a to proto, že si všímá i toho, jak se mezi sebou liší další stránky života v nich, což nebylo předmětem zájmu klasických typologií. A tak Montesquieu zkoumá rovněž to, jaké jsou v jím rozlišených typech specifické znaky výchovy, civilních a trestních zákonů, soudů, trestů, nádhery, přepychu, postavení žen, porušování vůdčích zásad, zajišťování bezpečnosti, vedení válek, politické svobody, daňové politiky, zvyků, náboženských praktik a manželství.

Montesquieu přitom nezůstal pouze u popisu jednotlivých společenských typů, ale provedl rovněž jejich hodnocení, které je jednoznačné. Nejvýše kladl monarchii, neboť v ní viděl nejspolehlivější záruku politických svobod jedinců, a to především díky tomu, že zde dochází k nejúčinnější kontrole výkonné moci reprezentované monarchou. Monarcha je, jak jsme už viděli, kontrolován náboženstvím, městy, ale hlavně šlechtou. Republika je podle Montesquieua sice rovněž dobrý systém, neboť je to stejně jako monarchie systém umírněný, ale je to uspořádání spíše teoretické, které mělo své oprávnění v malých městských státech antického Řecka a Říma, leč pro současné velké státy není prý použitelné. Ostrá slova odsouzení má Montesquieu pro despotický režim, který ztotožňuje se systémy typickými pro velké asijské despotie minulosti i současnosti.

Politické a ideové vyústění Montesquieuových úvah o různých typech vlád je jednoznačné a zřejmé. Svou kritikou despotií varoval před tím, co se do jisté míry projevovalo v tehdejší Francii. I když nemohl napsat, že despotické znaky má i jeho vlast, každému čtenáři díla *Perské listy* i *O duchu zákonů* muselo být zřejmé, proti čemu Montesquieuova kritika despotismu fakticky směřuje.

Omezeností jeho názoru bylo, že ještě věřil v možnost obnovení klasické konstituční monarchie se silnou šlechtou kontrolující panovníka. To už byla v jeho době iluze. Sama idea potřeby vzájemné kontroly různých druhů moci byla však teoreticky i prakticky mimořádně závažná a plodná.

Už v Montesquieuových úvahách o typech vlády se objevuje myšlenka, že největší nebezpečí rozkvětu společnosti i svobodě jedinců hrozí tam, kde vzájemná kontrola jednotlivých druhů moci je mizivá. Tuto ideu Montesquieu podrobně rozpracoval v rozsáhlé samostatné VI. kapitole 11. knihy díla *O duchu zákonů*, nazvané *O anglické ústavě*.

Inspirován některými svými předchůdci, zejména Lockem, a poučen studiem dějin i cestou po několika evropských zemích (zvláště návštěvou Anglie), konstatoval, že v každém státě existuje trojí moc, a to zákonodárná, výkonná a soudní. Mezi těmito třemi druhy moci musí existovat zvláštní vztah, má-li být zajištěna politická svoboda každého občana.

Zmíněný vztah formuloval takto :

„Není svobody, jestliže táž osoba nebo týž úřad spojuje ve svých rukou moc zákonodárnou a moc výkonnou, protože vzniká obava, že monarcha nebo senát vyhlásí tyranské zákony a pak je bude tyransky provádět.

Není svobody, jestliže není moc soudní oddělena od moci zákonodárné a výkonné. Kdyby byla moc soudní spojena s mocí zákonodárnou, byla by moc nad životem a svobodou občanů pouhou libovůlí, protože soudce by byl zároveň zákonodárcem, Kdyby byla moc soudů spojena s mocí výkonnou, soudce by mohl býti zároveň tyranem.

Všechno by bylo ztraceno, kdyby týž člověk nebo týž sbor předních občanů, ať už ze šlechticů, ať už z lidu, měl v ruce tuto trojí moc, totiž moc dávat zákony, moc vykonávat usnesení veřejná a moc soudit zločiny nebo spory jednotlivců“ [Montesquieu 1947 : 172].

Zákonodárnou moc má mít lid jako celek. Protože však ve velkých státech je to podle Montesquieua nemožné, a i v malých státech by to podle něho vyvolávalo potíže, musí lid všechno, co by měl vykonávat přímo, vykonávat prostřednictvím svých zástupců. Montesquieu byl tedy obhájcem takzvaných zastupitelských zákonodárných orgánů. V intencích svých představ, že šlechta je v monarchii ochránkyní principů cti a také proto, že prý vyniká rodem, bohatstvím a funkcemi, byl Montesquieu zastáncem dvou zastupitelských sborů, jež se rovněž mají vzájemně kontrolovat: sboru, jehož zástupci budou voleni lidem, a sboru šlechticů, přičemž onen druhý sbor má být dědičný. Výkonná moc musí být v rukou jednoho panovníka, protože jen tak může být zajištěno okamžité provádění rozhodnutí. Soudní moc mají vykonávat volení soudci, jimž však Montesquieu nepřipisoval velkou samostatnost v rozhodování: „Stálí soudcové jsou (...) jen ústa, která citují text zákona, lidé bez vůle, kteří nemohou zmírnit ani moc, ani přísnost zákonů“ [Montesquieu 1947 : 181]. Ve svých úvahách o dělbě moci vytyčil Montesquieu závažnou otázku teorie i praxe politiky a práva. Byla to teorie jednoznačně zaměřená proti všem tyranským a absolutistickým systémům a byla především nepřímou kritikou absolutistické monarchie ve Francii. Montesquieu byl přesvědčen, že monarchický systém je systém pro velké evropské státy nejlepší, ovšem jen tehdy, bude-li reformován podle vzorů některých dřívějších monarchií a zejména podle vzoru, k němuž dospěl anglický politický režim po vítězství takzvané slavné revoluce v roce 1688.

Další vývoj francouzské společnosti však ukázal, že konstituční monarchie, kterou měl Montesquieu ve svých reformistických snahách v podstatě na mysli, už není za změněných podmínek, kdy do popředí se stále více dostávaly politické zájmy ekonomicky sílící buržoazie a celého třetího stavu, tou formou, která by mohla plnit úkoly nového typu státu, tj. státu buržoazního.

Přesto, že Montesquieuova teorie dělbě moci nesplnila poslání, které jí on sám připisoval, to znamená obnovení a upevnění určitého typu monarchie, sehrála v dalším vývoji, a to nejen francouzské společnosti, významnou úlohu. Svou kritickou stránkou byla jedním z ideových nástrojů svržení absolutistické moci ve Francii a svou pozitivní stránkou se podílela na konstitutování nového režimu, tj. politické vlády buržoazie. Je známou skutečností, že

Montesquieuovo učení se odrazilo v konstitučních aktech Velké francouzské buržoazní revoluce, například v *Deklaraci práv člověka a občana* a v ústavě z roku 1791. Princip dělby moci byl zakotven rovněž v ústavě USA z roku 1787. Ústavy většiny buržoazně demokratických států se k němu hlásí dodnes.

A tak v Montesquieuově případě jsme svědky jednoho z paradoxů, na něž nejsou dějiny společenských teorií chudé. Učení významného představitele třídy odsouzené ekonomickým, sociálním i politickým vývojem k zániku, se ideově podílelo na vítězství třídy, která ji jako panující třídu vystřídala.

Závěr

Stručná analýza díla Charlese-Louise Montesquieua jako předchůdce sociologie, byť není ani vyčerpávající, ani úplná, ukázala, že to byl myslitel, jehož názory nelze při studiu cest, jež vedly ke vzniku sociologie, přehlédnout. Potvrdila, že některé myšlenky autorů minulosti zní nejednou velmi současně, a to zřejmě proto, že mnohé situace v dějinách mají určité opakovatelné rysy nebo jsou analogické, některé problémy se – i když na vyšším vývojovém stupni a za změněných podmínek – vracejí, některé vztahy se reprodukují, v lidech i ve společnostech je něco trvalého. Jsme jiní než lidé Montesquieuovy doby, ale nejsme úplně jiní. Proto řada názorů tohoto autora není jen antikvární záležitostí, ale i výzvou, abychom hlouběji promýšleli své vlastní společenské problémy, i zdrojem inspirace.

(1) Montesquieu se přitom nechtěl podílet na změně sociálních poměrů jen teoreticky, ale v určitém období svého života zamýšlel vstoupit aktivně i do praktické politiky, a to jako diplomat. A. Vantuch uvádí, že během pobytu ve Vídni, který byl součástí jeho cesty po některých evropských zemích, Montesquieu v několika dopisech vlivným a kompetentním osobám v Paříži nabízel své služby v této oblasti. Motivací nabídky byla mimo jiné Montesquieuova snaha osobně se přičinit o smíření „odvěkých nepřátel“ Rakouska a Francie a umožnit jejich spolupráci. Příslušné orgány však na Montesquieuovy opakované nabídky nereagovaly a tak se Montesquieuova naděje na praktické uplatnění v politice rozplynula [viz Vantuch 1977 : 123–125 a 140–141].

(2) Podrobněji k otázce Domatova vlivu na Montesquieua pojednává A. Vantuch [viz Vantuch 1977 : 51–54], z jehož knihy jsem v této části práce vycházel.

Literatura

- Aron, R.: *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris, Gallimard 1967.
Baskin, M. P.: *Монтескье*. Moskva, Mysl 1975.
Baskiewicz, J.–Ryszka, F.: *Historia doktryń politycznych i prawnych*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973.
Durkheim, E.: *Montesquieu et Rousseau précurseurs de la sociologie*. Paris, M. Rivière 1953.
Ehrlich, S.: *Oblicza pluralizmów*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1980.
Hazard, P.: *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing*. Paris, A. Fayard 1963.
Heyden, G.: *Teorie životního prostoru*. Praha, Orbis 1960.
Istorija političeskich i pravovyh učenij, red. V. S. Nėrsesjanc. Moskva, Juridičeskaja litėratūra 1988.
Istorija političeskich učenij. Moskva, Gosudarstvennoje izdatėl'stvo juridičeskoj litėratury 1960.
Kłosowska, A.: *Szkic obrazu rozwoju myśli społecznej*. Studia Socjologiczne 1975, č. 3.
Kuderowicz, Z.: *Filozofia dziejów*. Warszawa, Wiedza Powszechna 1973.
Kulašik, P. a kol.: *Dějiny společenských teorií*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1987.
Montesquieu, Ch.-L.: *O duchu zákonů*. Praha, Práv. knihkupectví a nakladatelství V. Linhart 1947.

- Montesquieu, Ch.-L.: *Perské listy*. Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1955.
- Szacki, J.: *Historia myśli socjologicznej, część první*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981.
- Szczepański, J.: *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967.
- Vantuch, A.: *Ch.-L. Montesquieu, zápas o dielo*. Bratislava, Pravda 1977.
- Wiatr, J. J.: *Socjologia stosunków politycznych*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1977.

Резюме

Я. Седлячек: Шарль Луи Монтескье – предшественник социологии

Статья написана по случаю 300-ой годовщины со дня рождения французского просветителя, которая отмечается 18 января 1989 г. Статья исходит из предпосылки, что общественные теории французских просветителей 18 века были одним из идейных течений, предшествующих возникновению социологии, и стремится обосновать тезис, что творчество Монтескье в сравнении с работами прочих просветителей содержало больше всех элементы, намеки и зародыши социологической методологии и теории.

Из числа характерных черт Монтескье как теоретика общества статья рассматривает сначала его ангажированность, состоящую в том, что творчество этого автора программно и сознательно возникало как реакция на актуальные общественные условия, как стремление к их теоретическому анализу и как идейное орудие их практического изменения.

В этой связи автор останавливается на методологических исходных пунктах Монтескье и отмечает, что Монтескье приобретал основные данные об общественной жизни, в первую очередь, из работ историков, далее на основе изучения права и правовых документов и, в конечном счете, на основе собственного наблюдения, осуществляемого им, в частности, во время его путешествий в некоторые из европейских стран.

В следующей части статьи автор подчеркивает, что Монтескье не останавливался на одном только описании фактов, однако, стремился дойти к некоторым обобщениям. Результатом этого метода было, помимо прочего, знаменательное открытие Монтескье закономерности общественной жизни и его определение закона. Статья анализирует, в чем и почему это понимание было оригинальным, и указывает как на его вклад, так и на некоторые его слабые и неразрешенные стороны.

Автор далее рассматривает понимание Монтескье факторов, детерминирующих общественную жизнь. Монтескье правильно понял, что за мнимым хаосом явлений и событий общественной жизни кроются более глубокие причины. В этой связи он выдвинул, в частности, важный социологический вопрос об обусловленности правовых норм и политических институтов определенным базисом. В статье дается характеристика отдельных компонентов этого базиса, для которого Монтескье использовал обозначение „дух законов“. Автор стремится доказать, что утверждение некоторых теоретиков, будто Монтескье был при изложении общества механическим географическим детерминистом, не соответствует действительности. Монтескье, правда, полагал, что т. наз. географические факторы, в частности, климат и почва, оказывают на общественную жизнь большое влияние, однако, он не утверждал, что это единственное влияние.

Дальнейшим важным, уже в подлинном смысле слова социологическим вопросом, который Монтескье рассматривал, была типология общества. Монтескье исходил из трех основных типов правительства, однако, в отличие от своих выдающихся предшественников, он учитывал не только то, сколько людей в данном обществе правит и как реализуется их власть, но также и то, каково отношение определенного способа власти к более широким общественным условиям. Различие между типами государства для Монтескье одновременно – различие социальных организаций и структур. Таким образом Монтескье осуществляет не только политическую, но и общественную типологию.

Заключительная часть статьи анализирует теорию разделения власти, выдвинутую Монтескье, подчеркивает, что в ней Монтескье выдвинул важный вопрос теории и практики политики и права, и указывает на ее далеко идущее практическое значение для характера и развития буржуазно-демократических режимов в разных странах.

Summary

J. Sedláček: Charles-Louis Montesquieu – A Forerunner of Sociology

The paper was written on the occasion of the 300th anniversary of the French enlightener's birth which falls on January 18th, 1989. It is based on the hypothesis that the social theories of French enlighteners of the 18th century represent one of the philosophical trends preceding the rise of sociology and seeks to prove that, in comparison with the works of other enlighteners, Montesquieu's work contained most elements, indications and rudiments of sociological methodology and theory.

In examining the characteristic features of Montesquieu as a theorist of society, the paper devotes particular attention to his involvement consisting in the fact that this author's work arose as a programmatic and conscious reaction to actual social conditions, as an attempt at their theoretical analysis, and as an ideological tool of their practical change.

In this connection, Montesquieu's methodological starting points are discussed and reference is made to the fact that Montesquieu obtained the basic data on social life first of all from the works of historians, further by studying law and legal documents, and finally through his own observations pursued particularly in his travels to several European countries.

In its following part the paper points out that Montesquieu did not content himself with a mere description of facts but tried to arrive at some generalizations. This procedure, among other things, was conducive to Montesquieu's significant discovery of the laws of social life as well as to his definition of law. The paper analyses in what respect and for what reason this conception was original, pointing both to its contribution and to some of its weak and incompletely solved aspects.

The paper then goes on to discuss Montesquieu's conception of the factors determining social life. Montesquieu rightly assumed there are deeper causes underlying the seeming chaos of phenomena and events of social life. In this connection he raised the vital sociological issue in terms of which legal norms and political institutions are conditioned by a certain principle. The paper characterizes individual components of this principle which Montesquieu termed "the spirit of laws". Attempts are made to demonstrate that the contentions of some theorists arguing that Montesquieu was a mechanical geographic determinist are not in agreement with reality. Although Montesquieu believed the so-called geographic factors, particularly climate and soil, to influence social life to a considerable extent, he never maintained that this was the one and only influence.

Another important question Montesquieu was inquiring into – an already sociological question in the true sense of the word – was the typology of societies. Montesquieu proceeded from three basic types of government. In contradistinction to his prominent forerunners, however, he was taking into account not only how many people rule in a given society and how power is realized, but also the relation between a certain way of ruling and broader social conditions. In Montesquieu's opinion, the difference between individual types of states simultaneously involves a difference between social organizations and structures. Hence the typology elaborated by Montesquieu is not only political but also social.

In conclusion the paper analyzes Montesquieu's theory of the division of power. Stress is laid on the fact that, here, Montesquieu raised the weighty question of both theory and practice of politics and law, and the far-reaching practical significance of this theory for the character and development of bourgeois-democratic régimes in different countries is pointed out.